

УДК 7.03"312"; 7(1-6)

А.Ә. Кенжебаева*, Л.Ә. Кенжебаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Т. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер Академиясы, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: china.aida@mail.ru

Қазақ және қытай қолданбалы сәндік өнеріндегі негізгі айшықтар

Берілген мақалада қазақ және қытай мәдениеттерінде қолданбалы сәндік өнердің тарихы салыстырыла отырып қарастырылған, қазақ және қытай мәдениетінде атлған саланың орны, зергерлік бұйымдардың шығыс мәдениетіндегі, тұрмыс-тіршілігіндегі қызметі екі халықтың салт-дәстүр, әдет-ғұрып, наным-сенімдерімен сабақтастырыла қарастырылған, бұл салада үздіксіз зерттеу жүргізген қытай және қазақ ғалымдарының ұлттық мәдениет ерекшеліктерінің мәдениет сахнасындағы келбеті жөніндегі пайымдаулары жан-жақты талданған.

Түйін сөздер: қолданбалы өнер, нефрит, ұлттық сипат, әшекей бұйымдар, ұлттық психологиялық келбет.

А.А. Кенжебаева, Л.А. Кенжебаева

Особенности казахского и китайского декоративно-прикладного искусства

В данной статье проанализированы развивающие функции декоративно-прикладного искусства казахского и китайского народов как целостного эстетического, культурно-исторического и социально-педагогического феномена в аспекте педагогического применения. Раскрывается проблема национальной формы, художественно-изобразительных средств, культурно-исторических традиций, реалий, нравов, обычаев и т.д.

Ключевые слова: прикладное искусство, нефрит, национальная окраска, ювелирные изделия, психологический облик, обычаи и нравы.

A.A. Kenzhebaeva, L.A. Kenzhebaeva

Features of the Kazakh and Chinese arts and crafts

This article analyzes the developmental functions of arts and crafts of the Kazakh and Chinese peoples as an integral aesthetic, cultural, historical and socio-pedagogical phenomenon in terms of pedagogical practice. National forms, artistic methods, cultural and historical traditions, realities, customs of two nations are reviewed.

Key words: arts and crafts, jade, national painting, jewelry, psychological aspect, customs and traditions.

Белді зерттеуші В.Н.Топоров сөзімен айтсақ: «Әр мәдениет – салыстырудың материалы, әрбір салыстыру нәтижесінде мәдениет ақиқаты туындайды». Салыстырмалы мәдениеттанудың ең басты мақсаты- белгілі бір мәдениетті басқа бір мәдениетпен салыстыра зерттеу арқылы олардың әрқайсысына тән өзгешелігін танумен анықталады. Шығыстың екі түрлі халқы – қазақ және қытай мәдениеттері арасындағы байланыс, өзара ықпал әркез болған, бұл болашақ зерттеуші буын үшін екі халықтың мәдениетін салыстыра отырып зерттеу мүмкіндігін туындатып отыр. Сонымен қатар екі халықтың да ХХ басындағы, орта шеніндегі бастан кешкен тарихи жағдайлары да ұқсас. Шығыстың қос халқы үшін

де бұл кезең – үміт кезеңі, кейінірек түпкілікті өзгерістер кезеңі, тарихи катаклизмаларға толы дәуір болды. Осы жайттардың барлығы дерлік қазақ және қытай халықтарының мәдени мұраларын салыстыра отырып зерттеуге толық негіз бола алады. Зерттеу нысаны ретінде – қытай-қазақ қолданбалы сәндік өнерінің тарихы салыстыра отырып ұлттық айшықтарды басып көрсету боп табылады.

Жалпы әлемде сәндік-қолданбалы өнер ертеде үй ішілік қолөнердің дамуымен қатар пайда болған. Алдымен халықтың тұрмысқа, тіршілік етуіне қажетті заттарды қолдан жасауына байланысты қолданбалы өнердің, сонынан олардың эстетикалық талап-сұраныстарының өсуіне орай

пайда болған сәндік өнердің бірлесуінде сәндік-қолданбалы өнер туындаған.

Қытайдың қолданбалы сәндік өнерінде нефрит тасының (юй) алатын орны ерекше, қытайлықтар оны өздерінің «ұлттық тасы» ретінде қастерлейді, бұл тас туралы тіптен мынадай қанатты сөз бар: «Алтынның өз құны бар, ал нефриттің әлемде теңдесі жоқ» деп есептелеген. Көптеген халықтарда бағалы тастар туралы сөз болғанда ойға оралатын ең алғашқысы – гауһар тас, ол «тастардың патшасы» саналады, патшаның тәжі, бекзадалар мен ханшайымдардың зергерлік бұйымдарының басым көпшілігі күмістен жасалады. Нефриттің осыншалық құнды болуының басты себебі оның ерекше қасиет пен символикалық мағына-мәнге ие болуында жатыр. Ең алдымен нефрит пен жоғарғы билеуші күштер арасындағы тікелей байланыс туралы айтып өткен жөн: аталған тастан (алтын емес) патшалардың регалийлері жасалған. Егер де біз нефрит иероглифінің құрылымына көз жүгіртетін болсақ: 玉 онда мұндағы патша 王 иероглифінің кеуде жағындағы болмашы нуктенің жалғанғанын байқауға болады, яғни бұл асыл тас тек патша әулетінің иелелері ғана пайдалана алатын бағалы тас деген ұғымды білдіреді. Екіншіден, бұл тас мәңгілік өмірді сиялай алатын құдіретті тас терінде саналған. Мұндай көріністер әсіресе қытайдың көркем шығармаларында кеңінен етек алады, мәселен, қытай аруларының әсем келбетін суреттегенде дәстүрлі теңеулер құрамында «нефрит сипатты мүсін», «нефрит келбетті сұлу», «нефрит жанарлы өткір» деп суреттеу мәнерінен тануға болады. Сол секілді Юй_нью (нефрит бойжеткен),

Юй_хуаң (Нефрит император; немесе Юй_ди) атаулары арқылы да нефриттің қытай мәдениеті тарихындағы сүбелі орын алатындығына тағы да көз жеткізуге болады.

Қазақ халқының сәндік қолданбалы өнері де ұлттық мәдениет тарихынан ерекше орын алды. Өнердің бұл түрінің түп төркіні мыңдаған жыл әрде жатыр. Төл мәдениетімізде көркем бұйымдар көбіне металдан, күміс пен мыс, темірден жасады. Бұл өнердің техникалық және сәндік бұйымдар жасау түрінің басы қола дәуірінде, б.з.д. II ғасырда, өмір сүрген сақ-сарматтардың дәстүрінен және үйсін, кангуй, ғұн өнерінен басталады. Сәндік бұйымдар бастапқыда киелі саналған. Олар «пәле-

жаладан сақтайды, ауруды жазады, өнімді көбейтеді» деп есептелді. Қазақ зергерлері негізінен әйелдердің сәндік әшекей заттарын күмістен соғып отырған (сырға, білезік, жүзік, сақина, шолпы, алқа, қапсырма, шашбау т.б.), ұсталар батырлардың қару-жарақтарын (айбалта, көксүңгі, алдаспан, дулыға, кісе, қорамсақ, садақ, шоқпар), шеберлер үй-іші мүліктерін, аңшылық жабдықтар (томаға, тұғыр, оқшантай), музыка аспаптарын әсемдеп жасай білді.

Әр халықтың эстетикалық танымына орай күміс пен нефриттің орны қазақ және қытай қолданбалы сәндік өнері үшін ерекше. Мәселен нефриттің өзін қытайлықтар «бес түрлі түске» ажыратып қарайды: 白玉 (бай юй) ақ түсті нефрит, 黄玉 (хуаң юй) — сары түсті нефрит, 红玉 (хуң юй) — «әтештің айдарындай» қызыл нефрит; 黑玉 (хэй юй) — қара нефрит және 青玉 (чиң юй) жасыл нефрит. Нефрит түстері белгілі бір мезгілді білдіретін космологиялық түстер символикасына сәйкес келетін патшалардың қолданатын бұйымдарының мәнін айқындау үшін қажет болатын. Мәселен: ежелгі рәсімдерге сай билеуші патша көктем айында жасыл түсті нефриттен жасалынған бұйымдар тағуға тиіс болған, жаз айында қызыл түсті нефриттен жасалған әшекей тағынған және т.с.с.

Қытайдың зергерлік мәдениетінде ақ, ашық жасыл және бозғылт жасыл түсті нефрит аса маңызды орын алған. Ең қызығы соңғы нұсқасы европалықтардың танымы бойынша (цинхуй юй) тұрпай мәнге ие, яғни оның бейнелі түрдегі мағынасы — «түкірік түстес» нефрит.

Қытай мәдениетінде нефритті қолдану – неолит кезеңімен тұспа-тұс келеді. Шамамен біздің заманымызға дейінгі VI–III мыңжылдықтарда Қытай территориясында нефритті жерлеу салтанаты кезінде жан-жақты қолданып отырған бірнеше мәдени қоғамдардың өмір сүргені анықталып отыр. Осы орайда «нефритті аймақтың» тарихта болғандығы жайында ілім қалыптасты, бұл теорияны негізге алсақ, мұнда қазіргі заманғы Ляонин и Хэбэй провинциялары, сонымен қатар Шандүн, Цзянсу, Чжэцзян, Хубэй, Хунан провинциялары енеді.

Қазақтың әшекей бұйымдары – халықтық қолданбалы өнеріміздің ғана емес, бүкіл ұлттық мәдениетіміздің асыл қазынасы. Зергерлер көбіне бағалы металдардың ішіндегі ең қолайлысы – күмісті пайдаланды. Қазақ

зергерлері күмістің жалтыраған түсін, әр түрлі пішіндер жасауға қолайлығын шебер пайдалана біліп, оған әртүрлі техникалық тәсілдерді пайдалана отырып, нақыштау, сіркелеу, ойып күмістеу сияқты шеберліктерді меңгерді.

XIX ғасырдағы орыс әдебиетшісі А.Евреиновтың жазба еңбектеріне сүйінсек, тувалықтар мен қырғыздар да зергерлік бұйымдарына күмісті пайдаланып, асыл таспен әрлеп безендіргенін жазады.

Халқымыздың қанына сіңген рухани кәсібі – күні бүгінге дейін көрген адамды бірден өзіне баурап алар хас шебердің қолынан шыққан – әшекейлер. Алтын мен күмісті, асыл тастар мен сүйекті сән-салтанат үшін пайдаланған ата-бабаларымыздың осы бір нәзік те күрделі өнері ғасырлар құрдымында кетпей, кейінгі ұрпақтарына жетіп отыр. Бұл өнер қазақ жерінде тым ерте дамып, ұрпақтан-ұрпаққа, атадан-балаға мирас ретінде жалғасын тауып келе жатыр. Өлкемізде жасау тәсілі, өрнектелуі және пішіні жағынан өзіндік кәсіптік мінездемесі, стильдік жүйесімен дараланған шеберлік дәстүр қалыптасқан. Асқан танымал шебер-зергерлердің күмістен соғып, әр түрлі формадағы ұлттық нақышқа келтіріп жасаған күміс әшекей бұйымдары көненің көзіндей сақталған. Алуан формадағы күмістің қорытылған түрлері қазақ халқының өмір сүру салтының құрамдас бөлігі ұлан-асыр той, үлкен астарда өткізілетін түрлі бәйгелердің жеңімпаздарына, ерлік көрсеткен батырға, құлақ құрышын қандырған әнші мен сөздің майын тамызған ақын-жыршыға сый есебінде берілген. Қазіргі кезде аламан бәйгеден озып келген адамға тігілетін сыйлықтың басы отандық немесе шетелдік автокөлік болса, ол замандарда алтын-күмістің қомақты кесегі қатты бағаланған. Халқымызда қалыптасқан сенім бойынша, әсіресе күмістен жасалған сылдырмақ, салпыншақтан тұратын шолпының әсерінен шаш ұзын болып өседі. Сондай-ақ күміс шолпы таққан адамның басы ауырмайды деп есептелген. Халық ұғымында «адам жанының бір ұшы шашында» деген де түсінік бар. Соған байланысты «тарағанда түсетін шашты кез-келген жерге

тастауға болмайды, оны адам баспайтын жерге көміп тастау керек» деген ырым-тыйымның бар екені белгілі. Күмістің төл мәдениетіміздегі орны ерекше болған, тіптен қазақ тіліндегі «күміс көмей әнші» деген тіркес арқылы әшінің ішіндегі ең бетке ұстар дүлділін атаған кезде қолданылғаныны көрініп тұр.

Қазақ немесе қытай зергерлері болсын әрбір тастың өзіне тән қасиеті, ерекшелігі, кереметі бар екенін білген. Олардың біреуі адамға құт әкелсе, ендібірі тіл-көзден сақтайды, ал кейбірінің тіпті құрғақшылықта жаңбыр шақыратын, т.б. қасиеттері бар екеніне сенген. Мысалы, қытайлықтар нефрит тастарын жұту өмірге қауіп төндірмейді, қайта оны ұзартуға септігін тигізеді деп есептеген. Сонымен бірге әлгі тастарды жұтқан адамның өлгеннен кейін денесі іріп-шірімейді деген сенім болған. Ал қазақ ұғымында күмістің денсаулыққа пайдасы өте зор болған, мәселен қан қысымын реттеу үшін әйелдер күміс білезік, сақиналар тағып жүрген, жаз кезінде сүт ашып кетпес үшін күмістен жасалған бұйымды сүтке салып қойған, немесе асты тек күміс ыдысқа құйып сақтаған, яғни күміс бір кездері аптап ыстықта қазіргі заманғы тоңазытқыш қызметін шебер атқарған.

Көркемдік жағынан алып қарайтын болсақ, қытай әйелдерінің әшекей бұйымдары нефриттен жасалса, қазақ әйелдері күмістен жасалған әшекей таққан, пішіні жағына келер болсақ, қытайлықтар «бұлт пішінді», немесе «оралып жатқан айдаһар» пішінді әшекейлер көптеп кездеседі, «бұлт пішінді салпыншақтар» (юнь пэй) көбінесе бұлт пішінді немесе фантастикалық жануар кейпіндегі әшекей болған, қазақ әйелдерінің әшекей бұйымдары көбінесе ай пішіндес немесе қошқар мүйіз формасында кездеседі.

Халықтық сипаты анық, ұлттық бояуы қанық қолданбалы сәндік өнерінің зерттелуге тиісті құпиялары әлі де болса тереңде жатыр. Біз тек оның бір қырын ашу арқылы шығыс мәдениеті, соның ішінде іргелес жатқан қытай-және қазақ мәдениеттерінің өзіндік айшықтарын тек бір қырынан алып көрсетуге тырыстық.

Әдебиеттер

- 1 Кравцова М.Е. История искусства Китая. СПб., 2004;
- 2 Моран А. де. История декоративно_прикладного искусства. М., 1982;
- 3 Сокровища Шанхайского музея. Каталог выставки. Шанхай, 2007;

- 4 Дун Я юй ци (Нефритовые изделия Восточной Азии) / Под ред. Вэн Цуна. Гонконг, 1998;
- 5 Инь Чжицян. Чжунго гудай юй_ци (Древние нефритовые изделия Китая). Шанхай, 2000.
- 6 Чжунго гунъи мэишу цыдянь (Словарь китайского декоративно_прикладного искусства) / Под ред. У Шаня. Тайбэй, 1991.
- 7 Agers J., Rawson J. Chinese Jade Through the Ages. Catalogue of a Loan Exhibition Held at Victoria and Albert Museum. L., 1975.
- 8 China. New Discoveries from the Early Dynasties / Ed. by J. Rawson. L., 1996; Possessing the Past. Treasures from the National Palace Museum, Taipei. Taipei, 1996.
- 9 Rawson J. ChineseJade: From Neolithic to the Qing. L., 1995.
- 10 Некрасова. М.А Традиции и проблемы индивидуального в народном искусстве. Декоративное искусство СССР. 1974, №5, – с. 15-161.
- 11 Н.Назарбаев. "Қазақстан – 2030: барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі. қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы". Алматы. 2001.
- 12 С.Қасиманов. Қазақ халқының қолөнері. Алматы. "Қазақстан", 1995.

References

- 1 Kravcova M.E. Istoriya iskusstvs Kitaya. SPb., 2004;
- 2 Moran A. де. Istoriya decorativno prikladnogo iskusstva M., 1982;
- 3 Sokrovisha Shanhaiskogo muzeya. Cataloc Vystavki. Shanhai, 2007;
- 4.Dun ya yu qi (Nefritovye izdeliya Vostochnoi Azii) Hong Kong, 1998;
- 5Yin Zhi qian.Zhongguo gudai yu qi.Shanhai, 2000;
- 6Zhongguo gongyi meishu .Wu shan. Taibei, 1991;
- 7Agers J., Rawson J. Chinese Jade Through the Ages. Catalogue of a Loan Exhibition Held at Victoria and Albert Museum. L., 1975;
- 8 China. New Discoveries from the Early Dynasties / Ed. by J. Rawson. L., 1996; Possessing the Past. Treasures from the National Palace Museum, Taipei. Taipei, 1996;
- 9 Rawson J. ChineseJade: From Neolithic to the Qing. L., 1995; Treasures from the Working of Nature. Eight
- 10 Nekrasova M.A Tradicyi I problem individualnogo v narodnom iskusstve. Decorativnoe iskusstvo SSSR. 1974, №5, – с. 15-161.
- 11 N.Nazarbaev. "Kazakhstan – 2030: barlek kazakstandektarden osip orkendeui. Kauipsizdigi zhane al-aukatenen artue". Almaty. 2001.
- 12 S.Kasymanov. Kazak halkenen koloneri. Almaty. "Kazakstan", 1995